

Istorinė atmintis ir holokaustas: problemos samprata

Šio straipsnio tikslas – pristatyti probleminius istorinės atminties ir holokausto santykio aspektus. Darbo objektas – žinių apie istorinės atminties ir holokausto santykį sistema. Remiamasi dedukciniu-indukciniu žinių perteikimo metodu.

IVADAS

Holokausto, *Shoah* istorinės atminties sąvoka, mokslinėje literatūroje vartojama jau kelis dešimtmečius, remiasi įspūdingu teoriniu-metodologiniu įdirbiu, kurio supratimas labai įvairus. Vieniems jis gali asocijuotis su sociologija, kitiems – su psichologija. Šia patirtimi naudojasi ir istorinės sąmonės tyrinėtojai Lietuvoje, tiriantys holokausto įtaką šios sąmonės formavimo procesuose¹. Pripažįstama, kad holokausto istorinė atmintis taip pat yra objektyvi tikrovė, kurią galima analizuoti empiriškai, individualią ir kolektyvinę istorinę atmintis jungiančių arba atskiriančių procesų kontekste². Kolektyvinės atminties „evoliucijos“ tyrimai sovietinio ir nacistinio okupacinių režimų atžvilgiu išskiria daugiausia empirinių duomenų apie „istorinės sąmonės dialektus“ suteikiančius socialinius institutus: politiką³, teisę⁴, švietimą⁵ ir žiniasklaidą⁶. Visa tai – holokausto atmintį veikiantys istorinės atminties politikos komponentai, atspindintys visuomenėje įvykusius holokausto istorinės atminties turinio – vaizdinių apie išgyventų represijų patirtį, jų reikšmės, kuri dažniausiai suvokiama kaip atminties apie holokaustą „įveikimas“⁷, – pokyčius.

Istoriografinės tendencijos. Holokausto ir istorinės sąmonės santykio problemų interpretacijos „holokausto istorinės atminties“ sampratos požiūriu Lietuvoje dar neturi tvirtos pozicijos. Tačiau platesniame moksliniame kontekste holokausto atminties tyrimai remiasi pripažintomis istoriografinėmis – *interakcionistine (intencionalistine)* ir *funkcionalistine* – mokyklomis⁸, siūlančiomis savas koncepcijas holokausto istorinei atminčiai analizuoti.

Remiantis pirmąja, holokausto atmintis yra fenomenas, kurį visuomenės istorinė sąmonė gali turėti arba neturėti, tuo tarpu remiantis antrąja, istorinė holokausto atmintis yra santykis, vienas iš individo, grupės ar visuomenės sąveikos su išgyventa praeitimi dydžių. „Interakcionistams“ („intencionalistams“) pagrindinis elementas holokausto atminties kritikoje yra adaptacija⁹, kurioje istorinė atmintis prisitaiko arba yra pritaikoma prie visuomeninės atminties sistemos funkcijų ir prie šią sistemą sudarančių elementų raidos. Istorinės atminties priderinamumas suprantamas kaip esminis holokausto atminties principas, taikomas istorinės atminties politikai realizuoti. Šis požiūris vyrauja tyrimuose, istorinėje panoramoje sutapatinančiuose individualųjų ir kolektyvinį holokausto istorinės atminties diskursus¹⁰.

Holokausto atminties tyrinėtojai, pabrėžiantys sociologinį ir antropologinį aspektus, dažniausiai remiasi funkcionalistiniu požiūriu, palaikančiu simbolinės („holokausto mitų“, „atmintinų vietų“ prasme) ir strateginės („holokausto atminties“ ir „holokausto už-

maršties“ pusiausvyros reikšme)¹¹ sąveikos su prisimenama praeitimi teoriją. Jai būdingas įsitikinimas, kad holokausto atminties raidą reikia studijuoti socialinių istorinės atminties ir istorijos ryšių kaitos požiūriu, o ne hipoteziniu šių santykių funkcijų pastovumu. Per stebimus istorinės atminties ir išgyventos patirties sąveikos tipus mėginama suvokti, kokie santykiai „kriziniais“ istorinės sąmonės aktyvumo momentais sieja įvairius holokausto atminties elementus konkrečioje visuomeninėje terpėje, kokia yra šios sąveikos struktūra, kaip ji palaiko socialinės istorinės atminties visumą. Pabrėžiama, jog individo, grupės ir visuomenės santykiai su holokausto istorine atmintimi vystosi konkurencija („kova už atmintį“), kooperacija („dialogas su atmintimi“), dominavimu („atminties įveikimas“) bei interesų antagonizmu („sužalota atmintis“)¹². Kolektyvinės istorinės atminties požiūriu tokie modalumai laikomi procesais, formuojančiais istorinės holokausto atminties sistemą, o individualios atminties sąveikos su visuomenine atmintimi požiūriu jie fiksuojami istorinės atminties politikos veiksmingumą užtikrinančiais kultūriniais standartais.

Šie teiginiai skamba įtikinamai Vakaruose išplėtotos holokausto atminties problematikos kontekste, tačiau ką jie gali reikšti holokausto istorinės atminties Lietuvoje tyrinėtojams, siekiantiems dar tik pagrįsti tokių tyrimų reikalingumą? Ar tai reiškia, kad jiems viską reikia pradėti iš naujo, ieškant naujų sąvokų, kurios būtų priimtinesnės lietuviškam mentalitetui?

I

Nėra lengva apibūdinti istorinės atminties ir holokausto santykį. Jo sudėtingumą lemia tai, jog į istorinę atmintį galima žiūrėti iš skirtingų pozicijų: kaip į visuomenės istorinės sąmonės žinių apie holokaustą kaupimo priemonę arba kaip į institutą, kuris formuoja požiūrį

į holokausto istoriją. Kita vertus, aptariant visuomenės istorinę atmintį, pabrėžiama, kad jos pažinimas skiriasi nuo kitų disciplinų ir nėra patikimas, nes istorinėje atmintyje paprastai nesiremiam tiksliais faktais ir tiksliais sąvokomis¹³. Juk istorijos mokslui tai aktualiausias priedermės, tačiau, kalbant apie holokausto istorinę atmintį kaip apie institutą, pažymėtina, jog tai nėra žinių apie istorinius holokausto įvykius sanakaupa, kurią grupuojant ir sisteminant galima bet kada panaudoti ir lengvai prognozuoti.

Paskutiniuoju XX a. dešimtmečiu buvo persvarstytas individualios represijų patirties santykis su socialine istorine sąmone ir kolektyvine istorine atmintimi. Suvokta, kad kolektyvinės istorinės sąmonės koncepcijos jokia būdu negali vaizduoti holokausto represijas patyrusį arba vykdžiusį individą kaip pasyvią auką¹⁴ ar besąlygiškai kolektyvinei valiai paklususį agresorių¹⁵, nes aplinkybės, lėmusios žydų masinių žudynių planus ir vykdymą, visada teikė erdvės laisvam pasirinkimui¹⁶.

Antra vertus, individuali atmintis apie holokaustą virto svarbia kolektyvinės arba socialinės istorinės atminties sritimi perpasakojant tai, kas buvo išgyventa jo metu. Būtent šiuo būdu vieno išlikusiojo prisiminimai tapo svarbūs kitiems. Maurice'as Halbwachsas teigė, kad socialinės grupės konstruoja vaizdinius apie jas supančio pasaulio sanklodą stengdamosi sukurti suderintas istorinės praeities versijas¹⁷. Šios versijos išliko laike ir informacinėje erdvėje visiems visuomenės nariams patraukliais istoriniais stereotipais, kurie perduodami ateinančioms kartoms.

Holokausto istorinė atmintis esti kolektyviška arba socialinė tik tuo atveju, jeigu ji yra perduodama¹⁸ perpasakojant. Šią funkciją visuomeninė aplinka, modeliuojanti savąją istorinę sąmonę, atlieka įvairiomis kalbinėmis prasmėmis bei ritualiniais ar vizualiniais vaizdiniais¹⁹. Kita vertus, patys holokausto istorinę atmintį suklostę vaizdiniai kinta tik tuo

atveju, jeigu jie yra konvencionalūs ir supaprastinti. Holokausto patirties atveju jo elementų konvencionalumas susiklostė per socialinį, politinį arba kultūrinį vaizdinių ir įvaizdžių apie istorinius įvykius įprasminimą, sukuriant visiems grupės atstovams suprantamas atminties reikšmes²⁰. Tačiau individualūs prisiminimai apie holokaustą yra paremti sukrečiančiais asmeniniais išgyvenimais, kuriuos ilgą laiką buvo vengiama viešai rodyti. Todėl individualioje atmintyje glūdinčios prasmės ir jas išreiškiantys vaizdiniai išlaikė turtingesnius žinių apie holokaustą išsaugojimo sprendimus negu schematizuoti kolektyviniai įvaizdžiai, kurie į visuomeninę istorinės sąmonės sritį įtraukia tik atsirinktus individualius potyrius²¹. Tik kai kurios holokausto individualios istorinės atminties dalys persikėlė į visuotinai išplitusias idėjas arba sampratas, dalyvaujančias politinėje, socialinėje arba kultūrinėje sąveikoje su kitomis panašiomis schemomis. Taip individualiu istorinės atminties lygmeniu pamažu buvo pereita prie stereotipinės holokausto įvykių versijos.

Ne mažiau svarbu pažymėti, kad skirtumas tarp asmeninės ir socialinės atminties iš tikrųjų yra tik sąlyginis ir išryškėja ypatingomis – politinių arba visuomeninių krizių – aplinkybėmis. Normaliomis sąlygomis individualūs prisiminimai vienu metu būna asmeninio ir socialinio istorinės atminties kontekstų sintezė. Nors pati istorinė atmintis savaime yra subjektyvi, visgi ji pasiduoda kalbinių struktūrų, išsilavinimo, kolektyviškai puoselėjamų idėjų ir patirties įtakai. Individualūs prisiminimai apie holokaustą yra socialūs ir todėl, kad jie susiję su visuomeniniais santykiais, kai įsijaučiama į situacijas, išgyventas pasakojančiojo kartu su kitais žmonėmis. Šie prisiminimai iš esmės yra visuomeninių ryšių atspindėjimo priemonė, kuria pasakojantysis apeliuoja į kolektyvo tautinę, politinę ar kultūrinę tapatybę. Mėginant naudoti prisiminimus apie holokaustą kaip istorinį šaltinį, svarbu matyti šią in-

dividualios istorinės atminties subjektyvumo schemą.

Visuomeninė atmintis yra procesas, atsirenkantis objektus. Dažnai jis būna netikslus ir iškraipantis istorinę tikrovę. Būtina suvokti, kad tuo pasižymi visos istorinės atminties rūšys. Tačiau tai, kas iškreipia tiek individualią, tiek socialinę istorinę atmintį, yra ne šią atmintį sudarančių prisiminimų defektas, bet greičiau serija išorinių apribojimų, kuriuos primeta pati visuomenė²². Tai kaina, kurią moka individas, norintis išlikti vienos ar kitos grupės, kolektyvo ir visuomenės nariu.

Visa tai atsispindi metodologinėse holokausto istorinės atminties koncepcijose, besiremiančiose *kiekybinu* ir *kokybinu* principais.

Kiekybinu principu visuomeninė holokausto istorinės atminties tikrovė svarstoma kaip objektyvi, pozityvi bei dėsninga. Šiuos elementus siekiama empiriškai atskleisti ir logiškai paaiškinti. Laikomasi nuostatos, kad holokausto istorinės atminties tendencijos laikui bėgant nesikeičia²³, todėl iš karto tirama keletas jos dalių. Jas išanalizavus, dalys sujungiamos, siekiant sudaryti visuminį holokausto istorinės atminties sanklodos vaizdą. Visos istorinės atminties rūšys vaizduojamos kaip išorinės visuomeninės istorinės sąmonės ypatybės. Todėl teigiama, kad holokausto istorinę atmintį lemia tokios pat priežastys kaip ir visą visuomenei būdingą istorinės sąmonės pasaulį. Žinoma, ši pozityvistinė koncepcija holokausto atminties aspektu neiškelia socialinio determinizmo – individualus, grupinis, kolektyvinis arba visuomeninis šios istorinės atminties lygmuo nesuvokiamas kaip primesta „roboto programa“. Veikiau atvirksčiai: individualūs holokausto istorinės atminties dėsniumai šioje teorijoje suprantami kaip unikalūs istorinės atminties galimybių pasireiškimai, pritaikyti konkrečiam kolektyvui atstovauti²⁴. Šių pasireiškimų prielaidomis mėginama paaiškinti atskiro individo (holokausto aukos, vykdytojo arba liudininko)

elgesį susiklosčius istorinės atminties „įtempimo“²⁵ padėčiai. Holokausto istorinės atminties tyrinėtojai, besiremiantys aprašomu metodu, vadovaujasi aiškiomis, tiksliais ir formaliomis sąvokų, prielaidų bei kintamųjų apibrėžimo procedūromis, kad gautas išvadas vėliau galėtų patikrinti kitų sričių mokslininkai (ypač apeliuojama į psichologus ir sociologus). Loginis šios koncepcijos principas – dedukcija, kuria grindžiama ši metodologijos atšaka yra nustačiusi „aiškias“ ir „objektyvias“ orientacijas, disciplinuotas ir sistemiškas holokausto istorinės atminties analizės operacijas.

Kokybine metodologija tyrimuose įvertinamos tos holokausto istorinės atminties raidos ypatybės, kurios pabrėžia socialinės istorinės atminties viršenybę prieš kitas istorinės atminties rūšis²⁶. Teigiama, kad socialinė atmintis yra tikslingai sukurta ir plėtojama vadovaujantis socialinių veikėjų tarpusavio sąveikos pokyčiais, dėl ko holokausto atminties plėtrą siūloma suvokti kaip dinamiškai kintantį, nepasibaigusį procesą²⁷, kuris sukūrė sudėtingas holokausto istorinės atminties reikšmes, dalyvaujančias individualios ir kolektyvinės istorinės atminties disputuose. Vyrauja įsitikinimas, kad visuomenės istorinėje sąmonėje dominuojantis holokausto istorinės atminties modelis susikūrė susijungus įvairiems vaizdiniais ir stereotipams, kurie nuolatos tobulinami kultūriniais visuomenės įpročiais²⁸. Šioje schemoje socialinė istorinė atmintis ir istorija suvokiami kaip du vienodai svarbūs holokausto istorinės atminties struktūros elementai. Teigiama, kad per holokausto istorinės atminties „sutraukimą“ į simbolinius aktus prarandamas objektyvus holokausto istorijos kaip daugialypio proceso suvokimas²⁹. Todėl siekiama ne klasifikuoti holokausto istorinės atminties raidą į archetipinius paaiškinimus (vadinamoji *Erklären* mokykla), bet ir ją suprasti (vadinamoji *Verstehen* mokykla), siekiant kurti „suprantančiąją“, o ne „aprašančiąją“ holokausto istorinės

atminties problematiką. Loginė šios koncepcijos forma – indukcija, teikianti pirmenybę lokaliems holokausto atminties tyrimams („atmintinų vietų“³⁰, „istorinių holokausto mitų“³¹ evoliucijos analizės), o ne didelių kompleksų aprašymams ar universalios teorijos sukūrimui.

Kiekybinis ir *kokybinis* metodai holokausto istorinės atminties atžvilgiu yra susiję, nes kokybinis metodologijos aspektas susiformavo prieštaraujant kiekybinio metodo pozicijoms. Tačiau tebevykstančiose diskusijose apie metodologinį holokausto istorinės atminties „tyrimo kampą“ ir apie tai, kas holokausto atminties požiūriu yra „prasminga“ tirti, pripažįstamas mišrus analitinės logikos modelis. Būtina pabrėžti, kad *kokybinėje* metodologijoje daug dėmesio skiriama holokausto atmintį subrandinusiai istorinės atminties kultūrai³², mėginant atskleisti tas funkcines holokausto istorinės atminties ypatybes, kurios motyvuoja istorinės atminties kultūros politikos sprendimus. Šiuo požiūriu visuomeninės istorinės atminties politikos sritys apibrėžiamos trejopai:

- kai holokausto problema istorinės atminties kultūros politikoje veikia kaip visuomenę sudarančių įvairių grupių (tautinių, rasinių, amžiaus, seksualinių ir pan.) interesų įgyvendinimo išraiška³³. Teigiama, kad holokausto istorinės atminties ypatybės ne tik atspindi socialinę, politinę ir kultūrinę visuomenės raidą, bet ir daro įtaką jos prognozavimui. Propaguojamas „veidrodinis“ holokausto atminties istorinėje atminties kultūroje pavyzdys, kartu nepamirštama laikytis principo, kad istorija ir kultūra yra skirtingos realybės;
- kai holokausto ir visuomenės istorinės atminties santykyje siekiama pagilinti šių kategorijų opoziciją, teigiant, jog šia priešprieša suaktyvinamas „istorinės atminties darbas“³⁴, sukurian-

tis socialiai, politiškai ir kultūriškai unikalius bei veiksmingus simbolių rinkinius;

- kai istorinės atminties kultūros sferoje holokausto problema iškeliamą kaip simbolinė klasifikacija siekiant išskirti oponentus (pvz., „holokausto neigėjus“)³⁵ ir nustatyti šalininkus (pvz., „holokausto lobistus“)³⁶, sudarant prielaidas visuomenės istorinės mąstysenos įpročiams susiformuoti (pvz., nuostatai „kaip kalbėti apie tai, kas įvyko per holokaustą ir po holokaustą“). Šiuo požiūriu istorinės atminties kultūros politikoje yra svarbios visos visuomeninės struktūros: socialinis sluoksnis, amžiaus grupė, kaimas, miestas etc. Šiuo būdu holokausto atminties problema kartais pasitelkiama kaip įrankis istorinės atminties kultūros ir socialinių struktūrų sintezei pagreitinti, siekiant, kad nė viena pusė neįgytų pranašumo.

Tuo tarpu „teisingos“ informacijos perdavimas – tik viena iš individualios istorinės atminties funkcijų, kurią perima kolektyvinė arba visuomeninė istorinė atmintis. Norint suprasti, kokia yra holokausto atminties reikšmė konkrečiam žmogui arba žmonių grupei, svarbu sekti, ar teisinga informacija jie disponuoja, ar prisimenami ir primenami holokausto įvykiai buvo patirti tiesiogiai, ar apie juos sužinota kam nors tarpininkaujant. Ši pozicija padeda nustatyti individualią atmintį veikiančios „prisiminimų kompensacijos“³⁷ padarinius, kurių atsirado daugelyje vadinaujamųjų „vaikystės prisiminimų“, suformuotų reguliariais šeimyniniais perpasakojimais arba kitais šaltiniais (knygos, žiniasklaida, internetas). Visuomeninę holokausto istorinės atminties reikšmę, kaip ir jos vidinę struktūrą bei perdavimo būdus, mažai veikia atitikti istorinei tiesai. Išgyventų įvykių prisiminimais besidalijantys žmonės yra įsitikinę, kad jų atmintis nemeluoja, tai yra kad jų iš-

saugoti istoriniai vaizdiniai yra tikslus išgyventų represijų atitikmuo. Iš esmės toks įsitikinimas holokausto istorinės atminties požiūriu yra teisingas, tačiau tik tada, jeigu jis taikomas individualiai atminčiai apibūdinti. Formuojantis šitai atminčiai žmonės visada turėjo galimybę patikrinti savo prisiminimus kitų individualių arba kolektyvinių prisiminimų apie holokaustą kontekste³⁸, o tai leido jiems pakartotinai sugrįžti prie jau patikrintų prisimenamo įvykio aplinkybių, kurios anksčiau laikytos nesvarbiomis ir buvo pamirštos. Aptariamam aspektui išsiskiria labai svarbi holokausto kolektyvinės istorinės atminties ypatybė: šią atmintį sudarantys vaizdiniai dažniausiai esti susiję su istorinėmis aplinkybėmis, kurių tiesioginiais liudininkais daugelis kolektyvo narių nebuvo. Todėl dažniausiai įvykdavo taip, kad socialinės istorinės atminties vaizdiniais apie holokaustą besivadovaujančios grupės, susidūrusios su individualioje istorinėje atmintyje išsaugotais paliudijimais, neturėjo patikimo būdo sužinoti, ar jie pagrįsti koku nors tikru įvykiu, ar tik stereotipu³⁹. Kolektyvinė ir socialinė istorinės atmintys retai gilinasi į tokią „smulkia“ informaciją. Be to, visuomeninės prielaidos nuolatos dominuoja formuojant holokausto istorinę atmintį ne tik visiems įprastomis ir priimtinomis priemonėmis (pvz., mokykliniais vadovėliais), bet ir subtilesnėmis – mentalinėmis operacijomis: kolektyvo nariai, neišgyvenę holokausto, dažniausiai yra įsitikinę, kad jeigu visuomenės istorinės atminties tradicija saugo atmintį apie kokį nors jo įvykį, tai šis įvykis iš tikrųjų yra įvykęs. Kalbant tiksliau, šie žmonės nori būti užtikrinti, kad jų istorinės atminties tradicijos yra susijusios su patikimu faktu, tačiau jie turi mažai galimybių sužinoti, kad tai būtų taip⁴⁰. Tokiais atvejais paprastai buvo kreipiamasi į individualius istorinės atminties šaltinius, perduodančius tokią šokiruojančią informaciją, kurios nebuvo tikėtasi. Suprantama, egzistuojantys visuomeninės istorinės sąmonės saugikliai „nustumdavo“ tokias istorinės

atminties „perkrovas“ sukėlusius holokausto prisiminimus ir užkirsdavo kelią jiems patekti į kolektyvinę istorinę atmintį, puoselėjamą bei akylai saugomą kiekvienos visuomenės.

Aptariamam aspektui svarbus ir kitas visuomeninės istorinės sąmonės dėsningumas: daugelis „ginčytinų“ holokausto istorijos faktų buvo „pamiršti“ istorinės atminties formavimuisi svarbiausiame – komunikaciniame – lygmenyje⁴¹. Tiesa, jame sukurti holokausto atminties vaizdiniai ir įvairių žanrų pasakojimai šiandien funkcionuoja kaip įprastos holokausto patirtį perduodančios istorinės atminties schemas, skatinančios „pakartoti“ tai, kas svarbiais momentais reikalingiausia prisiminti apie holokaustą individualioje, kolektyvinėje arba visuomeninėje istorinėje sąmonėje. Tačiau faktai, nesiderinę su asmeniniais arba kolektyviniais istorinės atminties siekimais, bendraujant įvairioms istorinėms atmintims buvo laikinai „išfiltruoti“ arba visai „pašalinti“. Šiam procesui pasibaigus (teigiama, kad jis apėmė tris keturias pokario kartas⁴²), susiklostė suderinta ir stabili holokausto istorinės atminties versija – *sakytinė* arba *žodinė holokausto istorija*.

Kaip žodinėje tradicijoje buvo saugomi stereotipai apie holokausto įvykius, kurie vėliau buvo perkelti į istorinius tekstus? *Kas* ir *kodėl* buvo pasakojama apie įvykį, *kaip* vienu ar kitu laikotarpiu keitėsi pasakojimų akcentai, kokios naujos prasmės buvo įrašomos į parengtą siužetą?

Sakytinei holokausto atminties tradicijai kuriantis kolektyvinėje arba visuomeninėje istorinės atminties sistemoje, atsirado ir stereotipinės duomenų apie istorinius įvykius interpretacijos, siekiančios visuomenės istorinėje sąmonėje išsaugoti tvirtą poziciją apie tuos įvykius, kurie laikomi reikšmingesniais. Šiuo atžvilgiu Lietuvos istorinės sąmonės plėtroje išsiskiria gerai pažįstami 1941 m. birželio sukilimo ir Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklos įvaizdžiai. Akivaizdu, kad šie du pa-
vyzdžiai lietuviams yra reikšmingesni už ho-

lokausto pradžia. Iki šiol mėginama aiškinti, kad tai buvo atskiri procesai⁴³, o ne proceso dalis. Kita vertus, išlikusiems po holokausto tai dvi vieno – Europos žydų „galutinio klausimo sprendimo“ pradžios dalys. Ši nuostata tvirtai įsigalėjusi daugelyje išgyvenusiųjų holokaustą Lietuvoje prisiminimų. Jų istorinėje atmintyje tie patys lietuviai „sukilėliai“ (arba „partizanai“) kovėsi su atsitraukiančiais Sovietų armijos daliniais, tie patys lietuviai „sukilėliai“ persekiojo, plėšė ir žudė žydų tautybės žmones⁴⁴. Tai, ką žmonės pamena apie šią praeitį, taip pat tai, ką jie nori apie tą praeitį pamiršti, yra vienas iš neįvaldytos ideologijos elementų, motyvuojančių diskutuoti apie „visiems žinomus“ istorijos faktus.

Socialinės istorinės atminties ypatybių tyrimus išstobulino vokiečių istorikai. Jie atkreipė dėmesį į tai, kad holokausto atmintis kito, keičiantis pokariu subrendusioms vokiečių kartoms. Vyriausio amžiaus žmonių grupėje, kuri buvo dar „gyvos“ atminties nešioja, ilgainiui įsitvirtino motyvas „suderinti“⁴⁵ savo istorinę atmintį su slegiančia istorijos patirtimi. Šis troškimas pamažu peraugo į visuotinį principą vertinti nacius ir „jų talkininkus“ kaip nedidelę politinių ir kriminalinių nusikaltėlių grupę⁴⁶. Moralinis vyresniosios vokiečių kartos konfliktas su viduriniąja subrandino siekį „pažadinti“ holokausto istorinę atmintį objektyvioje istorinėje perspektyvoje (*Historikerstreit* diskusija)⁴⁷. Tačiau nacistinio laikotarpio padarinių apmąstymuose ilgai išsilaikė polinkis traktuoti holokaustą kaip nacionalinės istorijos antipodą. Visgi moralinis Antrojo pasaulinio karo kritikos principas („jie buvo nusikaltėliai, o mes esame kitokie“) ir vokiečių susitapatinimas su nacistinių represijų aukomis⁴⁸ buvo esminė sąlyga holokausto prielaidų bei padarinių atminimo tendencijoms įgauti nacionalinės istorinės sąmonės savybes. Tačiau šis naujas kolektyvinio identiteto tipas pasižymėjo nacionalinę istorinę sąmonę trikdžiusiomis vertybinėmis įtampomis, paveikusio-

mis unikalų istorinės atminties apsisprendimą trečiojoje – jauniausioje – kartoje. Būtent jos intelektualinėje aplinkoje subrendo paplitęs holokausto patirties apibendrinimas – „*genealoginis*“ santykis su nacistiniais nusikaltėliais: „Jie – mūsų seneliai, kurie buvo kitokie, tačiau jie – vokiečiai, o tai reiškia „mes“⁴⁹. Šis santykis Vokietijos istorinėje sąmonėje įdiegė kolektyvinės atsakomybės pripažinimo principą. Jis gražino per ilgą laiką šeimyniniais „užstalės pokalbiais“ subrandintą holokausto istorinę atmintį į viešą Vokietijos istorinės sąmonės lygmenį⁵⁰. Nors pirmajai ir antrajai pokario vokiečių kartoms tai buvo sunku pripažinti, holokaustas išliko kolektyvinės istorinės atminties centru, traukiančiu jauniausiąją kartą diskutuoti su išlikusiųjų po holokausto, jį stebėjusiųjų arba apie jį „nieko nežinojusių“ patirtimi.

Šiuo atžvilgiu įdomus mažiau diskutuotas lietuvių išeivijos santykio su holokausto atmintimi modelis, kurio sistemą siūlome apibrėžti „korporacinio mentaliteto“ požymiais. Kaip žinia, holokausto patirčiai įvertinti lietuvių išeivijos grupės ieškojo „konsensuso“⁵¹. Buvo pripažinta, kad žydų žudynių Lietuvoje traktuotes veikia skirtingi ir konfliktiški išeivijos grupių interesai, todėl siekta rasti optimalų istorinės atminties mechanizmą jiems suderinti. Tačiau „korporacinis“ lietuvių išeivijos mentalitetas mažai rėmėsi pliuralizmu ir iš esmės prieštaravo demokratiškiems išieitimiesi ieškojimams⁵². Ilgainiui visos kalbos holokausto tema pradėtos apibūdinti kaip grynas prasimanymas arba kartojimas piktybinių apkalbų, atėjusių iš „nepatikimų“ žmonių, kuriems „diktuojama iš už geležinės uždangos“⁵³. Tiesa, intelektualinėje lietuvių išeivijos terpėje subrandintos koncepcijos apie Antrijį pasaulinį karą nemažai dėmesio skyrė holokausto problemai nušviesti, tačiau taip pat tiesa, kad tuo siekta ne sukurti savikritišką istorinę sąmonę, o „nukenksminti“ istorinės sąmonės grėsmes⁵⁴. Jaunajai lietuvių išeivijos kartai diegtas „praeties jausmas“ holokausto

atžvilgiu griežtai lygiavosi į esatį: holokausto istorinė atmintis buvo toleruojama tik tais principais, kurie suteikdavo istoriškai tvirtų argumentų arba padėdavo rasti⁵⁵ tokius argumentus politinėms problemoms spręsti.

II

Istorinės sąmonės ir holokausto santykį galima apibūdinti remiantis trimis *istorizmo* principais. Pirmas – tai skirtumų tarp šiandieninės epochos ir visų praėjusių epochų pripažinimas. Šiuo atžvilgiu didžiausia klaida būtų manyti, kad holokausto istorinės atminties apmąstymai visais jos formavimosi laikotarpiais buvo tokie patys. Reikia laikytis skirtumo tarp holokausto istorinės atminties „užsimezgimo“, „tarpininkavimo“ ir „įsivyravimo“ stadijų⁵⁶. Prieš susijungdamos su visuomenės istorine atmintimi į vientisą sanglaudą, jos kiekvienoje visuomenėje truko nevienodą laiką. Todėl, kalbant apie kurios nors visuomenės istorinėje sąmonėje toleruojamus holokausto atminties pavyzdžius, reikia atsižvelgti į tai, kuri holokausto istorinės atminties stadija joje jau baigėsi, o kuri dar tebevyksta. Pavyzdžiui, manytume, kad Lietuvos visuomenė pastaruoju metu išgyvena perėjimo į „įsivyrujančią“ holokausto istorinę atmintį laikotarpį. Minėtą pobūdį pripažįstame pagal įvykusius holokausto istorijos suvokimą Lietuvoje, deja, neišvengiamai veikiančių stereotipų – dviejų genocidų (žydų ir lietuvių) simetrijos, žydų ir bolševizmo, holokausto unikalumo neigimo – patikslinimus. Tačiau tai tik paprasčiausia holokausto istorinės atminties Lietuvoje ypatybė.

Antrasis istorinės sąmonės komponentas yra *kontekstas*, susiejantis pasirinktą holokausto istorinės atminties įvykį su jį paveikusių socialinių, politinių, kultūrinių ar ekonominių priešasčių sistema⁵⁷. Tai griežtas standartas, reikalaujantis plačių ir gilių žinių, ir būtent jomis istorikas profesionalas skiriasi

nuo istoriko mėgėjo. Šiuo atžvilgiu akademinė holokausto atminties teorija paprastai išskiria *organizacinę* ir *vertybinę* istorinės atminties kontekstus. Pirmuoju atveju tai – tikslinai sukurtas holokausto ir visuomeninės istorinės atminties struktūros komponentų ryšys, atstovaujantis socialinės ar politinės grupės interesams⁵⁸; antruoju atveju holokausto atmintis suvokiama kaip visuomenės istorinę atmintį sutelkiančių vertybių dalis⁵⁹.

Trečias istorinės sąmonės elementas – tai istorijos kaip proceso, susiejančio pavienius įvykius laiko atžvilgiu, suvokimas. Juo remiantis mėginama spręsti klausimus, *kaip* ir *kodėl* vienas ar kitas liudijimas apie holokaustą – nesvarbu aukos ar liudininko – išliko kurioje nors politinėje, visuomeninėje arba kultūrinėje sistemoje ir buvo perkeltas į *dabar prisimenamą* iš *tada pamiršto*. Analizuojant holokausto istorinę atmintį Lietuvoje siūlome panašius klausimus spręsti išskaidytais „atsirenkančios amnezijos“, „atminties konservacijos“ bei „atminties šuolio“ fenomenų⁶⁰ tyrimais. Ši istorinės atminties kaita įvyksta politinių, socialinių ir kultūrinių „istorijos lūžių“ metu. Kaip pavyzdį galėtume priminti holokausto atminties vingius Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio⁶¹, Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimo⁶² ir Lietuvos euroatlantinės integracijos⁶³ politikos kontekste. Galima įžvelgti ir kitą kraštutinumą: esant stabiliai visuomeninei sanklodai ir politinei sistemai, istorinės sąmonės raida tarsi stabteli ir darosi vis sunkiau užfiksuoti holokausto istorinės atminties ypatybių sanklodą.

Vokietijoje, Izraelyje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Didžiojoje Britanijoje holokausto problemos tyrinėtojai pastebėjo didėjančią skirtumą tarp elitinio (akademinio) ir populiaros holokausto istorijos „žinojimų“⁶⁴. Istorikai profesionalai mano, jog būtina kritiškai įsigilinti į pirminius šaltinius, atmesti visuomenėje tarpstančius stereotipus; tam reikia didelės analitinės patirties, kuri ne specialistui nėra lengvai pasiekama. Eiliniai žmo-

nės, susiduriantys su holokausto problema, yra veikiami istoriškai susiklosčiusių istorinės sąmonės inercijų, kurios neskatina analizuoti šios problemos prielaidų *iš vidaus*. Jiems yra patrauklesnis simptominis holokausto istorinės atminties problemų suvokimo būdas, perimantis „įsiteisinusius“ holokausto įvykių vaizdinius. Kartu su jais perimami ir istorinės sąmonės savisaugos mechanizmai, pasižymintys stipriausiais istorinės atminties išskrypimo efektais⁶⁵.

Pirmiausia tai – *kreipimasis į tradiciją*. Kas buvo daroma praeityje, laikoma autoritetu vadovautis šiandienėje veikloje (pavyzdžiais gali būti teiginiai apie tradicinę lietuvių toleranciją žydams, vengiant pripažinti tradicinio antisemitizmo (antijudaizmo) vaidmenį holokausto Lietuvoje prielaidų⁶⁶ sąrašė). Bet svarbiausia, kad pagarba tradicijoms dažnai pakeičiama *istorijos jutimu*⁶⁷. Istorinis požiūris tradicionalistiniuose holokausto istorinės atminties troškimuose užima mažai vietos: tiems, kurie vadovaujasi tradicijomis, holokausto patirtis beveik neveikia jų istorinio aki-račio. Jiems sunku susigyventi su visuomenei būdingu sociokultūriniu dinamiškumu, kai nekritiškas orientavimasis į tradiciją tampa ir kintančios istorinės atminties kultūros anti-podu. Tokiais atvejais tradicinio mentaliteto įpročiai ignoruoja istorinės atminties permainas ir neigia objektyvias istorines holokausto įvykių aplinkybes. Ar ne todėl bet kurioje per holokaustą susikompromitavusioje visuomenėje vengiama pripažinti padarytus nusikaltimus, kaskart kreipiantis į „pradus“, „tarpstančius nuo neatmenamų laikų“ ir skatinančius išskirtinumo jausmą (įprasta šio efekto schema yra tokia: „Mes, ne taip, kaip kiti, niekada nebuvo žydų žudikai“)⁶⁸. Galime pastebėti, kad panašiu modeliu manipuliavo visos holokausto istorinę atmintį kūrusios visuomenės, neišskiriant ir sovietinės sistemos⁶⁹, kuri taip pat ieškojo būdų „internacionaliniam“ identitetui įgyvendinti ir savo politikos antisemitizmui paneigti.

Kitaip nei *tradicionalizmas*, kitos istorinės atminties iškraipymo formos holokausto problemos atžvilgiu yra subtilesnės. Labiausiai paplitusi yra *nostalgija*⁷⁰, kuri neneigia istorinės atminties pokyčių, tačiau ją traktuoja vienareikšmiškai: permainos vyksta į blogąją pusę. Nostalgija ypač paveiki praradimo jausmo, būdingo visuomenėms, išgyvenančioms staigius politinius, socialinius ir kultūrinius pokyčius, metu. Jose visada apgailestaujama dėl „praeinančių“ laikų, taigi ir dėl istorinės mąstysenos būdo, ir įprastų istorinės atminties orientyrų nykimo. Šios tendencijos palietė ir holokausto istorinės atminties raidą. Lietuvoje tokius įpročius suformavo sovietinį režimą grindęs komunistinės ideologijos modelis, kuriam žlugus atsirado nostalgiska nuostata prisiminti sovietinius laikus, kai buvo „susigyventa vienu su kitais“ ir „pamiršta“ tai, kas įvyko holokausto metu. Kita vertus, turime pripažinti ir tai, kad nostalgijos paveikti istorinės sąmonės procesai tapo svarbiomis prielaidomis holokausto atminties pripažinimui atsirasti. Susikūrė savita *holokausto istorinės atminties paveldo* samprata, įsikūnijusi visuomenei patraukliausiomis istorinės atminties kultūros formomis: muziejais, holokaustą primenančiomis datomis ir vietomis. Po holokausto patirtas praradimo jausmas nuolat pakartojamas memorialiniais ir proginiais renginiais, kurie asocijuojasi su *atminties paveldu*. Tačiau negalime ignoruoti fakto, kad kiekvienas paminklas holokausto aukoms atminti istorinę atmintį paverčia „simboline slėptuve“⁷¹, kurią įsteigdamą visuomenė siekia net tik izoliuoti neigiamą istorijos patirtį, bet ir suformuoti unifikuatą požiūrį į istoriją. Šis procesas labai panašus į alegorinę arba metaforinę holokausto atmintį, kurioje subręsta nostalginis istorinės atminties ekvivalentas, keliantis asociacijas su vaikyste⁷². Pastaroji konstrukcija būdinga daugumai išlikusiųjų po holokausto prisiminimų, kurie kaskart pradedami „atimtos vaikystės“⁷³ ekskursu.

Anot J. Tosho⁷⁴, istorinę atmintį iškraipiančių efektų skalės pabaigoje glūdi *tikėjimas pažanga*. Nostalgijai būdingas pesimistinis požiūris į holokausto istorinės atminties raidą, o *moralės pažangos* ieškojimai visuomenės istorinėje sąmonėje skatina optimistinę holokausto atmintį.

Holokausto istorinės atminties sąsajos su *tradicionalizmu*, *nostalgija* ar *pažangos* nuostatomis yra saviti visuomenės istorinės sąmonės saugikliai. Kiekvienas remiasi į saugomoje atmintyje glūdinčius instinktus – pirmuoju atveju teigiama apie permainų negalimumą („holokaustas iš esmės buvo beprasmis ir nieko nepakeitė“), antruoju atveju vadovaujamosi patrauklesne istorinės praeities perspektyva („atkurti tai, kas buvo iki holokausto“), trečiuoju atveju pabrėžiami pokyčiai *į gera* („holokaustas daugiau niekada nepasikartos“).

Šie istorinės atminties iškraipymo efektai istorinėje sąmonėje veikia nuolat. Be jų neegzistuotų nė viena visuomenė. Tačiau tam tikromis aplinkybėmis jie būna ypač intensyvūs. Jiems aptarti tinka J. Rūseno⁷⁵ suformuluotas kultūrinis-antropologinis istorinės atminties įvertinimo principas, siūlantis kolektyvinius istorinio sąmoningumo procesus nagrinėti „istorinės atminties krizių“, darančių įtaką kolektyvinės sąmonės ir istorinės atminties tapatumui, požiūriu.

Iš tiesų holokausto kaip istorinės atminties problema ne kartą buvo suvokiama kaip „istorinės atminties krizė“. Pavyzdžiui, Lietuvos istorinė sąmonė, susidurdama su moraliniais, politiniais, socialiniais, teisiniais ir kultūriniais holokausto problemos aspektais, ne kartą reagavo patirtimi, priešinusia martirologinį lietuvių tautos likimą holokausto padariniams. Nesunku suprasti, kad tokie momentai galėjo būti suvokti kaip didelė grėsmė („holokausto atmintis skaldo ir supriešina pačią lietuvių tautą“) tautiniam identitetui. Viskas priklausė nuo tokių „križių“ gilumo, suformavusio ir jų įveikimo būdus. Patikslindami šias mažiau pažįstamas

holokausto istorinės atminties raidos ypatybes Lietuvoje, remiamės J. Rūseno pasiūlyta „istorinės atminties krizių“ ir jų „įveikimo“ strategijų tipologija⁷⁶.

Normali krizė holokausto problemos ir istorinės atminties santykiuose kyla dažniausiai ir yra įveikiama turimu istorinės sąmonės potencialu, pajėgiančiu susitaikyti su nežymiais kolektyvinės istorinės atminties vaizdinių ir prasmų pokyčiais. Pavyzdžiui, tokia „istorinės atminties krizė“ Lietuvą ištinka kiekvienais metais (valstybinė Lietuvos žydų genocido atminimo diena – rugsėjo 23-ioji), kai visoms istorinės atminties rūšims tenka mobilizuotis.

Grėsminga krizė susiformuoja ilgalaikėje holokausto problemos ir istorinės atminties opozicijoje ir paveikia individualios, grupinės ar visuomeninės istorinės atminties galimybes adekvačiai interpretuoti iškylančius istorinės atminties įvaizdžius. Šis procesas paprastai sukelia esminius istorinės sąmonės pokyčius, kurie formuoja naują kolektyvinės sąmonės ir istorinės atminties sąveikos tipą. Galime pažymėti, kad būtent tokios „krizės“ suformavo naujus identifikavimosi įpročius (pvz., principo „žydų katastrofa – tai lietuvių katastrofa, kurios metu žuvo svarbi istorinė lietuviškosios kultūros dalis“ schema) Lietuvos istorinėje sąmonėje.

Pagaliau kilus *katastrofiškai krizei* susiklosto tokia istorinės atminties ir holokausto problemos santykių padėtis, kai nebelieka galimybių pažeistam (pvz., principo „visi lietuvių visuomenės sluoksniai pritarė žydų žudynėms“ schema) identitetui atkurti. Tokia padėtis ištis labai panaši į afektą, kai jaučiamas bejėgiškumas prieš patiriamą spaudimą (argi ne taip savo būklę apibrėžė Lietuvos politiniai veikėjai, kuriems teko susidurti su holokausto problemos „spaudimu“⁷⁷). Ši krizė Lietuvos istorinėje sąmonėje sukėlė gilius psichologinius padarinius, vertusius išgyventą „bejėgiškumo“ jausmą prisiminti kaip „katastrofą“, kurią reikėjo „išstumti“ prakti-

niais praeities įvykių *istorizavimo* būdais. Jais laikytume:

holokausto anonimizaciją – kai vietoj žudynių buvo kalbama apie „tamsų istorijos laikotarpį“, „pykčio amžių“ arba „blogio imperijų susidūrimą“;

holokausto kategorizaciją – kai žydų genocido prielaidos buvo apibrėžiamos abstrakčiomis sąvokomis, keliančiomis abejonių dėl jo išskirtinumo;

holokausto normalizaciją – kai žydų genocido įvykiai buvo svarstomi kaip nuolat pasikartojantys;

holokausto moralizaciją – kai žydų genocidui buvo suteikiama įspėjimo reikšmė;

holokausto estetizaciją – kai žydų genocido patirtis buvo perkeliama į religinius jausmus arba ideologines schemas;

holokausto specializaciją – kai žydų genocido problema buvo išskaidyta į skirtingus aspektus, kuriuos turėjo tyrinėti įvairių mokslo krypčių specialistai. Dėl to keliantis krizę visuminis holokausto įvykių įvaizdis sunyksta, o jį sudarantys istorinės atminties vaizdiniai yra perorganizuojami į savarankiškus mokslinės kritikos objektus, paverčiančius holokausto siaubą išskirtine tema profesionaliems specialistams ir ilgainiui prarandančius fatališką įtaką holokausto istorijos permąstymui⁷⁸.

Visos šios mentalinės procedūros yra gerai žinomos represinių padarinių psichoanalizėje. Ištis holokausto istorinės atminties raidoje netrūksta pavyzdžių, kai individai, suvokę savo veikos holokausto metu atsakomybę, siekė nusimesti šią našą pašalindami vengiamus prisiminti (ir kad kiti neprisimintų) praeities epizodus iš savo pačių *istorijos*, perkeldami šią atsakomybę kitiems žmonėms (aukų ir agresorių sukeitimas) arba susiklosčiusioms įvykių aplinkybėms („atminties pa-

limpcestai“)⁷⁹. Sekant tokia logika, darbas su holokausto istorine atmintimi yra visuomenės istorinės atminties žaizdas užgydanti praktika, praeities išgyvenimų prisiminimus performuojanti į norimą turėti *istoriją*.

IŠVADOS

Mokslinėms istorinės sąmonės analizėms Lietuvoje svarbu išlaikyti platų istorinės atminties ir holokausto problemos santykių apibrėžimą. Tačiau šiai problematikai būtina suteikti maksimalų tikslumą, kad turimos žinios apie holokausto istorinės atminties raidos dėsnius neapsiribotų tik tuo, kas joms atrodo reikšmingiausia išgyvenamuoju laikotarpiu. Todėl holokausto istorinės atminties požiūriu Lietuvoje subrendę bendri istorinės sąmonės politiniai, socialiniai bei kultūriniai lūkesčiai išlieka patraukliais istorinių tyrimų objektais.

Holokausto problemos ir istorinės atminties sąveikos tyrimams būdingas metodologinis įvairumas. Ši analitinė perspektyva Lietuvoje taip pat išlieka atvira kontroversiškiems sociologiniams, psichologiniams ir kultūrologiniams sprendimams. Tačiau tokių analitinių procedūrų sėkmė priklausys nuo holokausto atminties istorinio pažinimo evoliucijos.

Nuorodos

¹ V. Berenis, „Holokaustas ir lietuvių istorinė sąmonė“, *Politologija*, 2000, Nr. 3(19), p. 3–24; A. Bumblauskas, „Lietuvių ir žydų santykių istorijos problema istoriografinių paradigimų kontekste“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, V., 1999, p. 253–264; S. Jegelevičius, „SSRS–Vokietijos karas: sovietinės istoriografijos klišės“, *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, V., 1999, p. 77–89; D. Kuodytė, „Leidėjo žodis“, *Su adata širdyje: getų ir koncentracijos stovyklų kalinių atsiminimai*, V., 2001, p. 8–15; *Atminties dienos*, sud. E. Zingeris, V., 2001; M. Zingeris,

Holokausto istorinė atmintis Lietuvos istorinės atminties kultūroje susikūrė kaip praktika, įsitvirtinusi istorikų ir kitų istorinės sąmonės kūrėjų darbuose. Tačiau taip pat akiu vaizdu, kad ši istorinės sąmonės struktūra Lietuvos visuomenės dar nėra aiškiai suvokiama. Šią ypatybę paaiškiname dėsningumu: istorinės atminties modeliai įgyvendinami paklusnumu, kurį kuria individo, grupės ar kolektyvo lojalumas tradicijai, maitinamai kritinio mąstymo tingumo.

Visuomeninei istorinei atminčiai atstovaujantys holokausto vaizdiniai Lietuvos visuomenėje kito dėl politinių, socialinių ir kultūrinių aplinkybių. Šis visuomeninės istorinės sąmonės modelis, pripažindamas holokausto istorinės atminties reikšmę, skyrė jai politines, socialines ir kultūrinės užduotis, užtikrinusias tolydų jos paplitimą.

„Patikimų“ faktų apie holokausto ir istorinės atminties santykio Lietuvoje raidos dėsningumus suradimas visada esti susijęs su pavojumi vietoj vienos „neteisingos“ istorinės atminties sukurti kitą „blogą“ istorinę atmintį. Todėl holokausto istorinė atmintis turi būti analizuojama dialogu, vengiančiu istorinės atminties dirgiklių. Tai gali padėti prognozuoti Lietuvoje galimus ne tik holokausto istorinės atminties, bet ir visuomeninės istorinės atminties raidos scenarijus.

„Skriauda, kompensacija ir atsakomybė: moralinis-psichologinis aspektas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 138–143; S. Sužiedėlis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, in A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. V–XXXXX; J. Tauber, „14 Tage im Juni: Zur kollektive Erinnerung von Litauern und Juden“, *Holocaust in Litauen: Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*, Köln, Weimar, Wien, 2003, S. 40–50; J. Tauberis, „Tarp laisvės kovos ir masinių žudynių: 1940–1944 metų fiktyvios lietuviškos biografijos įvadas“, *Lietuvos istorijos metraštis. 2002 metai*, Nr. 1, V., 2003, p. 99–120; A. E. Senn, *A Research Seminar in Black and White*, K., 2004, p. 90–94.

- ² J. Assmann, T. Hölscher (Hg.), *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt a. M., 1998; A. Assmann, „Zwischen Gedächtnis und Geschichte“, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsvesessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*, Stuttgart, 1999, S. 21–52.
- ³ Y. Bizcul (Hg.), *Politische Mythen und Rituale in Deutschland, Frankreich und Polen*, Berlin, 1999.
- ⁴ R. Geležvičius, *Holokausto teisingumas ir restitucija Lietuvoje atkūrus nepriklausomybę (1990–2003)*, V., 2003.
- ⁵ L. Vildžiūnas, „Pratarmė“, *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas*, V., 2002, p. 9–14; S. A. Schweber, „Simulating Survival“, *Curriculum Inquiry*, 2003, No. 2(33), p. 139–188; M. Ben-Peretz, „Identifying with Horror: Teaching about the Holocaust – A Response to Simone Schweber’s „Simulating Survival“, *ibid.*, p. 189–198.
- ⁶ F. Crivellari, K. Kirchmann, M. Sandl, R. Schlögl, „Einleitung: Die Medialität der Geschichte und die Historizität der Medien“, *Die Medien der Geschichte: Historizität und Medialität in interdisziplinärer Perspektive*, Konstanz, 2004, S. 9–32.
- ⁷ J. Jabłkowska, „Ein Paradigmenwechsel in der deutschen Bewältigungsliteratur. Zu Siegfried Lenz: *Deutschstunde* und Martin Walscr: *Ein Springender Brunnen*“, *Orbis Linguarum*, 2001, Vol. 17, S. 57–70.
- ⁸ V. Berenis, „Holokausto problema: funkcionalistų ir intencionalistų mokyklos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2(10), p. 115–118; G. Hartman, *Der längste Schatten. Erinnern und Vergessen nach dem Holocaust*, Berlin, 1999.
- ⁹ E. Syring, „Intentionalisten und Strukturalisten: Von einem noch immer ausstehenden Dialog“, *Die Schatten der Vergangenheit: Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, Frankfurt a. M.–Berlin–Ullstein, 1992, S. 169–194.
- ¹⁰ J. Felstiner, *Paul Celan: Poet, Survivor, Jew*, New Haven, 1995; N. Levin, *The Holocaust: The destruction of European Jewry 1933–1945*, New York, 1978, p. xi–xvi, 3–27; H. Dubiel, „Kommentar zu Leo Löwenthals »Individuum und Terror«, in D. Diner (Hg.), *Zivilisationsbruch: Denken nach Auschwitz*, Frankfurt a. M., 1988, S. 26–29; R. Hilberg, A. Söllner, „Das Schweigen zum Sprechen bringen: Ein Gespräch über Franz Neumann und die Entwicklung der Holocaust-Forschung“, *ibid.*, S. 175–200.
- ¹¹ J. Scherrer, „Schnsucht nach Geschichte: Der Umgang mit der Vergangenheit im postsowjetischen Russland“, *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*, Göttingen, 2002, S. 165–206.
- ¹² N. Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*, Göttingen, 2003, S. 7–46.
- ¹³ H. Möller, „Erinnerung(en), Geschichte, Identität“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2001, Nr. 28, S. 10.
- ¹⁴ E. Cohen, R. Dekel, Z. Solomon, T. Lavic, „Posttraumatic stress symptoms and fear of intimacy among treated and non-treated survivors who were children during the Holocaust“, *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 2003, No. 38(611–613), p. 611–617; M. Roseman, „Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony“, *The Journal of Holocaust Education*, 1999, Vol. 8, No. 1, p. 1–20.
- ¹⁵ Z. Bauman, „Categorical murder, or: how to remember the Holocaust“, *Re-presenting the Shoah for the Tenty-First Century*, New York, 2004, p. 25–39; M. Heyl, „Holocaust-Erziehung?“, *Die Darstellung des Holocaust in der Kinder- und Jugendliteratur. Beiträge Jugendliteratur und Medien (Jugend-schriften- Warte). 10. Beiheft*, 1999, S. 10–11.
- ¹⁶ C. Madajczyk, „Die Verantwortung der Wehrmacht für die Verbrechen während des Krieges mit Polen“, *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, Darmstadt, 2001, S. 113–122; M. Bejski, „The “Righteous among the Nations“ and their part in the rescue of Jews“, *Public opinion and relations to the Jews in Nazi Europe. – (The Nazi Holocaust; v. 5)*, London, 1989, p. 451–476.
- ¹⁷ M. Halbwachs, *On Collective memory*, Chicago, 1992.
- ¹⁸ H. Welzer, S. Moller, K. Tschugguall, „*Opa war kein Nazi*“, *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt a. Main, 2002, S. 195–201.
- ¹⁹ P. Ricoeur, „Zwischen Gedächtnis und Geschichte“, *Transit 22 (Winter 2001/2002): Das Gedächtnis des Jahrhunderts*, Frankfurt a. Main, 2002, S. 3–17.
- ²⁰ P. Nora, „Gedächtniskonjunktur“, *ibid.*, S. 18–31; T. Garton Ash, „Mesomnesie“, *ibid.*, S. 32–48.
- ²¹ J. D. Popkin, „Holocaust Memories, Historians’ Memoirs: First-Person Narrative and the Memory of the Holocaust“, *Perspectives on Holocaust Studies*, Santa Cruz, 1997, p. 49–79.
- ²² R. Koebner, „Das historische Bewußtsein als Gegenstand der Geschichtswissenschaft: („Gewissensprüfung“)\“, *Koebner, Richard: Geschichte, Ges-*

chichtsbewußtsein und Zeitwende: Vorträge und Schriften aus dem Nachlaß, Gerlingen, 1990, S. 275–285.

²³ P. Novick, *Nach dem Holocaust: Der Umgang mit dem Massenmord*, München, 2001, S. 14.

²⁴ L. Blum, „The Poles, the Jews and the Holocaust: reflections on an AMI: trip to Auschwitz“, *Journal of Moral Education*, 2004, Vol. 33, No. 2, p. 131–148.

²⁵ J. Nerone, „Professional History and Social Memory“, *Communication*, 1989, No. 11, p. 103.

²⁶ V. Roudometof, „Introduction beyond commemoration: the politics of collective memory“, *Journal of Political & Military Sociology*, 2003, Vol. 31, No. 2, p. 161–169.

²⁷ C. Fraas, „Begriffe – Konzepte – kulturelles Gedächtnis. Ansätze zur Beschreibung kollektiver Wissenssysteme“, *Sprache und Kultur*, Frankfurt, 2000, S. 31–45.

²⁸ J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1992, S. 35–52.

²⁹ B. A. Kaplan, „Aesthetic Pollution“: The Paradox of Remembering and Forgetting in Three Holocaust Commemorative Sites“, *Journal of Modern Jewish Studies*, 2003, Vol. 2, No. 1, p. 1–18.

³⁰ J. E. Young (Ed.), *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History*, Munich, 1994.

³¹ K. H. Jarausch, „Der nationale Tabubruch. Wissenschaft, Öffentlichkeit und Politik in der Fischer-Kontroverse“, *Zeitgeschichte als Streitgeschichte: Große Kontroversen nach 1945*, München, 2003, S. 20–40.

³² K. G. Karlsson, „The Holocaust as a Problem of Historical Culture: Theoretical and Analytical Challenges“, *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, Riga, 2003, p. 9–53.

³³ P. Novick, op. cit., S. 9.

³⁴ D. Stone, „Making memory work, or *Gedächtnis macht frei*“, *Patterns of Prejudice*, 2003, Vol. 37, No. 1, p. 87–98.

³⁵ M. Shafir, „Between Denial and „Comparative Trivialization“: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe“, *Acta*, 2002, No. 12.

³⁶ N. G. Finkelstein, *Holokausto industrija: kaip išnaudojama žydų kančia*, V., 2004.

³⁷ S. A. Crane, „Writing the Individual Back into Collective Memory“, *American Historical Review*, 1997, p. 1382–1383.

³⁸ Ibid., p. 1382–1383.

³⁹ H. H. Hahn, „Einleitung“, *Historische Stereotypenforschung: Methodische Überlegungen und empirische Befunde*, Oldenburg, 1995, S. 7–13.

⁴⁰ L. N. Powell, „How Interviewing a Holocaust Survivor Led a Historian into Practicing Therapy without a License“, *Generations*, Fall 2003, p. 94–98.

⁴¹ L. Steinbach, „Bewußtseinsgeschichte und Geschichtsbewußtsein“, *BIOS*, 1995, Nr. 1(8), S. 89–106.

⁴² S. M. Bender, „Transgenerational Effects of the Holocaust: Past, Present, and Future“, *Journal of Loss and Trauma*, 2004, No. 9, p. 205–215.

⁴³ J. Mikėlinėskas, *Kada KODĖL taps TODĖL? (Holokaustas be politikos ir komercijos)*, V., 2004; V. Rastenis, „Atsispjaudyt ar neatsispjaudyt: tatau yra klausimas“, in V. Rastenis, *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos: straipsnių rinkinys*, V., 2004, p. 609–612.

⁴⁴ S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, V., 1999, p. 35–59; J. Beilėsas, *Judkė*, V., 2001, p. 17–21; A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. 3–30; T. Birger, *Dukters meilės dovana: prisiminimai apie holokaustą*, V., 2002, p. 37–43; *Šitas vaikas turi gyventi. Elenos Holcmanienės užrašai 1941–1944*, V., 2003, p. 20–45; H. Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, V., 2004, p. 44–97.

⁴⁵ S. M. Bender, op. cit., p. 206–208.

⁴⁶ Ibid., p. 207.

⁴⁷ L. E. Hill, „Holocaust und »Historikerstreit«“, *»Auschwitz erst möglich gemacht?«: Überlegungen zur jüngsten konservativen Geschichtsbewältigung*, Bremen, 1991, S. 23–37.

⁴⁸ S. M. Bender, op. cit., p. 214.

⁴⁹ A. И. Борозняк, *Искупление. Нужен ли России германский опыт преодоления тоталитарного прошлого*, М., 1990.

⁵⁰ A. Confino, „Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture“, *The Journal of Modern History*, 2004, No. 76, p. 389–416.

⁵¹ A. Eidintas, „Žydai, Holokaustas ir dabartinė Lietuva“, *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, V., 2001, p. 191–202.

⁵² D. Mitaitė, *Tomas Venclova: Speaking Through Signs*, V., 2002, p. 160–171.

⁵³ T. Venclova, „Genocidas, stratocidas, etnocidas...“ (1995 m. gegužės mėn.), *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, V., 1999, p. 592–593.

⁵⁴ V. Kavolio laiškas A. Lievenui, in *Vytautas Kavolis: asmuo ir idėjos*, V., 2000, p. 469–473.

⁵⁵ V. Trumpa, „K. Škirpos Sukilimų paskaičius...“, *Vincas Trumpa apie žmones ir laiką*, V., 2001, p. 346–359.

⁵⁶ C. Kugelmann, „Jüdische Museen in Deutschland: Versuch einer Standortbestimmung“, *Denkmale und kulturelles Gedächtnis nach dem Ende der Ost-West-Konfrontationen*, Berlin, 2000, S. 239–249.

⁵⁷ D. Diner, „Der Holocaust in den politischen Kulturen Europas: Erinnerung und Eigentum“, *Berichte und Studien, Nr. 32: Auschwitz: Sechs Essays zu Geschehen und Vergegenwärtigung*, Dresden, 2001, S. 65–73.

⁵⁸ H. Meier, „Geschichtsbewußtsein in der Systemauseinandersetzung“, *Geschichtsbewußtsein und Sozialistische Gesellschaft: Beiträge zur Rolle der Geschichtswissenschaft, des Geschichtsunterrichts und der Geschichtspropaganda bei der Entwicklung des sozialistischen Bewusstseins*, Berlin, 1970, S. 56–70.

⁵⁹ K. R. Korte, „Erinnerungsspuren: Das neue Gesellschaftsbewußtsein“, *Geschichtsbewußtsein der Deutschen: Materialien zur Spurensuche einer Nation*, Köln, 1987, S. 65–79.

⁶⁰ J. W. Müller, „Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory“, *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge, 2002, p. 1–58.

⁶¹ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo Tarybos žodis Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamajam susirinkimui (Vilnius, 1989 m. kovo 5 d.), in *Atgimstanti Lietuva ir žydai*, V., 1997, p. 8–10.

⁶² Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pareiškimas (Vilnius, 1990 m. balandžio 26 d.), *ibid.*, p. 17; Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pareiškimas dėl žydų tautos genocido Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais (1990 m. gegužės 8 d.), *ibid.*, p. 19; Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas dėl rugsėjo 23-iosios – žydų genocido dienos paminėjimo, *ibid.*, p. 45–46.

⁶³ A. Brazauskas, *Penki Prezidento metai: įvykiai, prisiminimai ir mintys*, V., 2000, p. 417–434; M. Zingeris, „Scrambling out from the Abyss of Holocaust“, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2001, Nr. 2(8), p. 149–154.

⁶⁴ P. Novick, *op. cit.*, S. 273.

⁶⁵ Дж. Тош, *Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка*, М., 2000, с. 11–32.

⁶⁶ V. Varcikis, „Antisemitizmas Lietuvoje (XIX a. antroji pusė–XX a. pirmoji pusė)“, in L. Truska, V. Varcikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis*, V., 2004, p. 21–67.

⁶⁷ I. Šutinienė, „Tautos istorijos mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje“, *Švietimo studijų sąsiuvinis 2: Istorinė sąmonės ir istorijos didaktika*, V., 1997, p. 67–89.

⁶⁸ V. Tismancanu, *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, V., 2003, p. 156–194.

⁶⁹ M. Kohrs, „Offizielle Darstellung des Holocaust in der Sowjetzeit (1945–1990)“, *Holocaust in Litauen: Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941*, Köln, Weimar, Wien, 2003, S. 247–261.

⁷⁰ Ch. Reinprecht, *Nostalgie und Amnesie. Bewertung von Vergangenheit in der Tschechischen Republik und in Ungarn*, Wien, 1996.

⁷¹ T. Lawson, „Ideology in a Museum of Memory: A Review of the Holocaust Exhibition at the Imperial War Museum“, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2003, Vol. 4, No. 2, p. 173–183.

⁷² R. Samuel, *Island Stories: Unravelling Britain*, London, 1998, p. 338.

⁷³ W. Śliwowska (Hg.), *The Last Eyewitnesses: Children of the Holocaust Speak*, Illinois, 1998.

⁷⁴ J. Tosh, *The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History*, London–New York, 2000.

⁷⁵ J. Rüsen, *Studies in Metahistory*, Pretoria, 1993.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 8–26.

⁷⁷ R. Geleževičius, *op. cit.*, p. 7–9.

⁷⁸ A. Eckstaedt, „Vertriebenschicksale – psychoanalytisch gesehen“, in D. Hoffmann, M. Kraus, M. Schwartz (Hg.), *Vertriebene in Deutschland: Interdisziplinäre Ergebnisse und Forschungsperspektiven*, München, 2000, S. 359–370.

⁷⁹ D. E. Lipstadt, *Betrifft: Leugnen des Holocaust*, Zürich, 1994.

Hektoras Vitkus

HISTORICAL MEMORY AND THE HOLOCAUST: PERCEPTION OF THE PROBLEM

Summary

The relationship of historical memory to the problem of the Holocaust has affected the strategies of Lithuanian historical consciousness. Interactionist and functionalist conceptions may be applied to reveal this aspect of their relationship. First, emphasis is placed on the possibilities for the conformity of historical memory and the problem of the Holocaust; second, on the modalities of these possibilities which affect how historical memory is formed: that is, the conflicting individual, group or collective interests, their cooperation, dominance and antagonisms. Both concepts might reveal the characteristics of the Holocaust in individual, collective and public forms of historical memory which are less well-known in Lithuania.

The most important characteristics of the relationship of the Holocaust and historical memory become clear in the interaction between the individual and public historical memory. It may be approached by both quantitative and qualitative methodologies. These methods are the way to better under-

stand and systemise the consistent patterns of cultural policy of historical memory.

The relationship of the historical memory and the Holocaust, both in Lithuania and in other societies, may be defined by three principles of historicism: recognising the differences of various epochs, searching for the context, and insight into the process of historical development. These perspectives disclose the effects of the historical consciousness which distort historical memory of the Holocaust: references to tradition, nostalgia, the belief in progress. These phenomena manifest themselves in the society's "crises of the historical memory" caused by the problem of the Holocaust. In these "crises" we see the strategies of historicising negative experience that are common to the individual, group or collective historical memory: the stress on the anonymous, categorisation, normalisation, moralisation, emphasising aesthetics and specialisation.

These aspects can help us predict the scenarios of possible changes in the historical memory of the Holocaust.